

Nina Grøftehaug og Viggo Sørensen:

hampus!

– eller hvad det nu hedder

Udråbsord er en upåagtet, men spændende ordklasse. Om ikke før, så opdager man det, når der i Jysk Ordbog skal redegøres for deres betydning. Hvad betyder *av*, *fy*, *øv*, *ih* egentlig? Er det ikke bare udbrud, man helt uvilkårligt udstøder under bestemte vilkår: når man føler smerte, bliver forarget osv.?

Nej, naturgivne er de bestemt ikke. Forestil dig, du har fart på; i skyndingen hamrer du lilletåen mod en stol, så det gør rigtig nas. Hvad siger du så? *Av*? Mon dog, vel snarere noget uarticuleret i retning af *a-a-a-r-r-h-h!* – og så måske en *ed oveni*! *Av* kommer først og fremmest på tale, hvis der står en anden i nærheden – en, over for hvem du vil markere, at du lige nu, uforskyldt, er sat ud af spillet – en, hvis medfølelse du vil påkalde – eller en, du vil bebrejde for at have sat den fandens stol netop dér! *Av* er lige så konventionelt et signal som sprogets øvrige ord – et, tilhøreren skal genkende for at afkode dit udsagn. *Av* hedder i reglen også noget andet på andre sprog: *ouch* på engelsk, *aïe* på fransk; lydbilledet fra det spontane smerteudbrud kan godt anes bagved, men det har fået ret så forskellig sproglig udformning på dansk, engelsk og fransk.

Sådan er det med alle vore indarbejdede udråbsord. Selv mellem dialekterne kan de variere – hvad det jo for jyskens vedkommende er Jysk Ordbogs opgave at registrere. Skønt ordbogen stadig kun er en tredjedel færdig, er redaktørerne allerede flere gange stødt ind i de udråbsord, hvormed man advarer børn mod at foretage sig et eller andet. Ordbogens trykte kilder rummer relativt sjældent den slags talesprogsord, men til gengæld har ordbogens meddelere flittigt be-

svaret spørgsmål 29 på spørgesliste AØ (udsendt siden 1968): *Hvad råbte man til børn for at advare dem mod at røre ved en ting (baba, ham eller andet)?*

Af de 568 meddelere, som har besvaret spørgsmålet, har adskillige mere end ét bud på, hvad man råbte; så det samlede antal oplysninger kommer op på 726. Nøjagtig 100 af disse kan slet ikke betragtes som udråbsord; de har sætningskarakter (om end oftest afkortet til en central sætningsdel): *det må du ikke, ikke røre!, lad vær'!, pas på!, (for)var dig!* etc. Sådanne egentlige advarsler eller formaninger er næppe beregnet på helt små børn, idet de jo appellerer til barnets egen iagttagelse og fornuft. I det følgende vil vi se helt bort fra den slags udråb og i stedet holde os til sådanne ganske korte udbrud, som skal til for at fange de mindstes opmærksomhed og pr. refleks bremse dem i deres forehavende – dvs. enkle, let genkendelige signaler som de i spørgsmålet foreslåede (*baba, ham*).

Nu leder disse to forslag imidlertid i helt forskellige retninger, hvilket to af ordbogens meddelere da også gør opmærksom på¹: 1396.3 (Thy): “alm. [siges] nok *ba-ba*, men er der fare for barnet, så gerne *av-av*”. – 1254.1 (Vends): “hvis det var noget, de kunne blive snavsede af, så *baba*; eller var det ovnen, så *ov ov*”. Altså: der er væsensforskel på, om udbruddet gælder barnets sikkerhed og helbred (altså = *pas på!*), eller det er ting og sager, der skal beskyttes mod overlast (altså = *fy!*).

Selv om det ikke siges ligeud, synes samme skelnen at ligge til grund for yderligere 15 meddeleres kommentarer eller sætningsformede reformuleringer af et udbrud². Og skellet bekræftes af mere

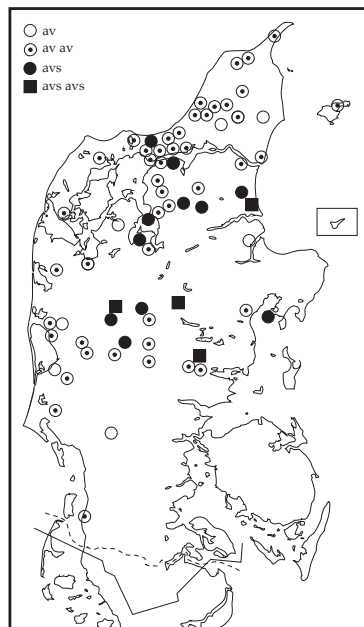
1 I dette og følgende citater er det indledende fircifrede tal den topografiske kode for Danmarks sogne, JO (og mange andre) sorterer data efter, jf. Åge Skjelborg: Topografisk ordning af Danmarks egne (1967); evt. ekstra ciffer efter punktum er JOs identifikation af den pågældende meddeler. Hvor et citat ikke er hentet fra meddelerbesvarelserne af AØ 29, gives proveniens efter JOs almindelige regler (vha. kildeangivelse eller områdeangivelse, jf. www.jyskordbog.dk/ordbog, Kilder hhv. Dialektkort K 0.1–K 0.8. Ordlyden i citater er vidtgående normaliseret (hvilket stort set gør oversættelse og forklaring overflødig).

2 (a) 1214.1 (Vendsyssel): “*ov ov*, eller [alternativt] *fy*, må ikke”. – (b) 1228.1 (Vends): “hvis det drejer sig om varme ting, siges der *av*” – (c) 1882.1 (NØJy): “*hov*, det må du it” – (d) 1945.2 (Djurs): “*ba-ba*, det må du int røre” – (e) 2004.2 (Djurs): “*ba-ba*, ikke røre” – (f) 2044.3 (MØJy): “*ba-ba*, det må du et komme til” – (g) 2121.1 (MØJy): “*baba*, det må du ikke” – (h) 2186.1 (MØJy): “*bab*, det må han it, det er *bab*” – (i) 2215.3 (SØJy): “*hamm* (advarende og truende); modsat *pas o*, advarende for barnets egen skyld” – (j) 2221.2 (MØJy):

end dobbelt så mange oplysninger fra Jysk Ordbogs øvrige kilder (andre spørgelister, indberetninger, litteratur etc.)³. Stykker man alle disse brikker sammen, fremkommer modsætningsfrit det billede, at udråbsordene *av* og *ov* bruges som bekymret advarsel (= pas på!), mens *ba-ba*, *bav*, *fy*, *hov*, *ham* (el.lign.) bruges irettesættende (= fy!, fingrene væk!).

Lad os herefter se nærmere på den geografiske fordeling af disse udråbsord og diskutere deres herkomst.

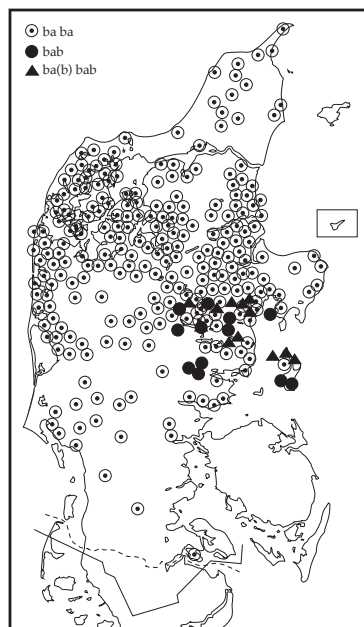
-
- “*hamm*, du må it” – (k) 2224.4 (MØJy): “*ba-ba* eller: det må du ikke” – (l) 2637.2 (SVJy): “*hov hov*, niks pille”. – (m) 3131.3 (ØSønJy): “*ham*, det må du int” – (n) 3144.1 (ØSønJy): “*ham*, det må du ikke komme til” – (o) 3253.1 (Als): “(*h*)*am*, kort eller langt i lyden, alt efter hvor hårdt man ville “straffe” barnet”.
- 3 (a) 0351 (Samsø; SSams.I.115): “*bap*, *bap*’*bap* siges (event. med et lille smæk over fingrene) til et lille barn, som vil tage noget, det ikke må have”. – (b) 1247 (Vends; JMJens. Vend.235): “*ba’w!* = *bav*, *fy*”. – (c) 1319 (Thy, F): “et udråb til småbørn, når der er noget, de ikke må gøre, noget, de ikke må røre ved: *fy*, *fo baw*’; *hu’ baw*’; *baw*’, *baw*’!” – (d) 1355 (Thy, °Torsted): “advarselsråb til småbørn, når de vil røre ved noget, som de ikke må komme til: *baw*’, ‘*baw*’*baw*’, ‘*hu*’*baw*’ el. ‘*hu*’*ha*,*baw*’”. – (e) 1816.3 (MVJy, spl. AZ 6): “hvis et lille barn ville røre komfuret, sagde man *avs avs*.” – (f) 1835.1 (MØJy, medd.-indberetning): “*bavs* siges til børn, når de skal holde fingrene ved sig selv.” – (g) 2029 (Djurs; °Tved): “det er *ba’ba*, det må du et”. – (h) 2059 (Silkeborg; F): “*baws* el. *bawsø*, det må Anna it”. – (i) 2224 (MØJy): “overfor børn siges, når de vil røre ved noget, de ikke må: *ham ham*”. – (j) 2253 (LBælt): “*Hambusch!* siges eller råbes til et barn, der piller ved noget, som det ikke må røre ved”. – (k) 2272 (Bjerre): “*ham* ... til børn om at holde fingrene fra noget”. – (l) 2491.2 (MØJy, spl. AZ 6): “*avs* til et barn, når det ikke måtte røre ved en varm kakkellovn eller andet”. – (m) 2642 (Fanø): “*hampus* = ikke røre derved!” – (n) 2585 (Ribe; Terpager².ca.1700): “*ham* er et ord, som man bruger mest til børnene, når man vil forbyde dem at røre ved noget eller tage noget”. – (o) 2681 (SVJy): “*ham!* *brind!* siges til små børn, når der er noget, som de ikke må røre”. – (p) 2697 (SVJy): “*ham ham ham*, kom et til det”. – (q) 3002 (Haderslev): “*ham*· *ham*· [siges] til børn [ligesom] *babbab* = må ikke røre”. – (r) 3031 (ØSønJy): “*hamm* = må ikke”. – (s) 3041 (ØSønJy): “*ham!* siger man til et lille barn, når der er et eller andet, som det ikke må røre ved”. – (t) 3046 (ØSønJy): “*ham ham* = væk med fingrene”. – (u) 3052 (ØSønJy): “*ham* = ikke røre! til småbørn.” – (v) 3088 (°Vodder, VSønJy). – (w) 3103 (Højer, Saxild.ca.1848): “*ham!* *ham!* interjekton, hvormed man ... afskrækker børnene fra at røre ved noget eller gøre, hvad de ikke må”. – (x) 3107 (VSønJy; °Emmerlev): “*ham* siges til børn ...: det må du ikke røre”. – (y) 3131 (ØSønJy; HostrupD.II.2.5): “*ham* = ikke røre”. – (z) 3191 (Åbenrå): “*ham* siges til børn = væk med fingrene.” – (æ) 3211 (ØSønJy; °Løjt): “*ham*’, ‘*ham* ... almindeligt udråb, hvormed småbørn kyskes fra noget, de ikke må”. – (ø) 3212 (ØSønJy, °Rise): “når barnet ikke må røre ved noget og får en over fingrene, siger man *ham ham ham*”. – (å) 3240 (Sundeved; KKarstensen.1850): “*ham!* = hold dine fingre fra det”. – (aa) 3246 (Als; AlsOrdsaml.71): “*ham*’ ‘*ham*’ siges til små børn, = det må du ikke!”. – (ab) 3252 (Als; °Als): “‘*ham*’ ‘*ham* til et barn: ikke røre!”. – (ac) 3273 (ØSønJy; Feilb.H.487): “*Hamm*, siges til børnene, når de ej må røre ved noget”. – (ad) 3371 (Fjølde, °Fjølde): “*ham ham!* ... = ikke røre!, til barn”.

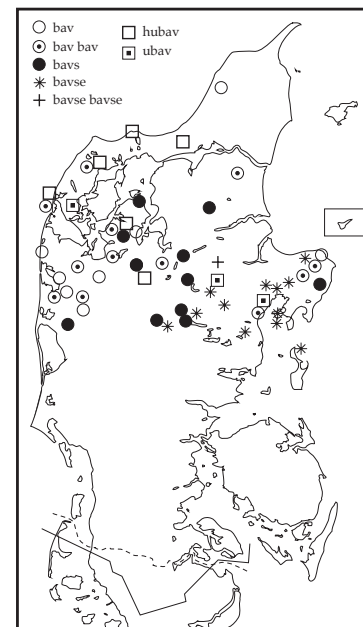
Kort 1. JOs kilder med av(s) = pas på!

Kort 2. JOs kilder med ov(s) = pas på!

Kort 3. JOs kilder med ba ba el.lign. = fy!

Kort 4. JOs kilder med bav, hubav el.lign. = fy!

Kort 1 viser samtlige oplysninger i Jysk Ordbogs samlinger om *av* (el. lign.) som advarende udråb til børn. Konteksten viser som nævnt i en række tilfælde, at udråbsordet er af “pas-på”-typen, og ingen eksempler modsiger denne fortolkning. Ordet ses tæt belagt fra Hanherrederne, hyppigt optegnet også fra Vendsyssel og Himmerland, herudover mere sporadisk optegnet, bortset fra en ny stribe af relativt tætte belæg Ringkøbing–Herning–Silkeborg–Horsens; syd for en linje Esbjerg–Horsens og fra det mellemste Østjylland savnes stort set eksempler.

Som vist bruges ordet oftest i gentaget form: *av av* – ganske som andre typer af børneord, fx kaldeordene til dyr (*gis-gis* til den lille gris, osv.). Med tyngdepunkt i Himmerland og Herning-egnen ses også anvendt varianten *avs(-avs)* – med et *-s*, der utvivlsomt skyldes smitte fra udtrykket *gøre avs* (= gøre ondt⁴). Der kan vist dårligt herske tvivl om, at advarselsordet *av(s)* er opstået ved, at det fællesdanske smertesignal *av* (jf. artiklens start) i dele af Jylland har fået udvidet funktion: ud over fortsat at fungere som signal for den talendes egen smerte har *av(s)* også fået til opgave, hos et barn lynhurtigt at fremkalde forestillingen om (og angsten for) en truende smerte – ligesom dengang mor trøstende sagde: “*Nå-å-å-h*, gjorde det avs, bitte Kristian?”.

Det bør næppe undre, at den nævnte funktionsudvidelse er udeblevet i andre dele af Jylland. Der gives ikke generelle regler for, hvor fintmasket et ordforråd et sprog eller en dialekt skal have inden for et bestemt semantisk felt / erfaringsområde. Man kan meget vel forestille sig, at øst- og sønderjyder – nærmest ved et tilfælde – ikke har udviklet helt samme stærke modsætning mellem “pas-på”- og “fy”-ord til børn, sådan at et advarselsord som *ham* (se ndf.) strengt taget også godt kan dække over en tilrettevisning baseret på barnets tarv (skønt dette ikke er ordets centale funktion).

Fra det nordlige Vendsyssel foreligger der 9 optegnelser af *ov(-ov)*, til nød *ovs(-ovs)* som “pas-på”-udråb til børn (se kort 2). Denne udtale (med *å*-lyd) er imidlertid blot den ældre udtale af *av* heroppe⁵; så vi står altså bare over for endnu en variant af ovennævnte *av(s)*.

4 if. spl. AZ 6 almindeligt brugt i hele NØJy, MØJy og SydJy, mere spredt også i øvrige Nørrejy.

5 jf. JMJens.Vend.235 og AEsp.Nordjysk.I.77.

Inden for “fy-”typen har de jyske dialekter tre hovedtyper af udråbsord. Det i Nord- og Midtjylland dominerende er *baba* (se kort 3), også anvendt i Sydjylland, omend mindre massivt. Ordet har så godt som altid gentaget stavelse⁶, og mange kilder noterer hovedtryk på den sidste af disse. Også i svensk dialekt forekommer ordet⁷, men det optræder ikke i Ømålsordbogen; dog tyder en henvisning i note 7 på, at ordet i det mindste har været brugt i lavkøbenhavnsk. Som det ses af kortet, er den sproglige formgivning forløbet særegent i Midtøstjylland (med Samsø), idet ordets klusil er blevet knyttet ikke alene til stavelsens begyndelse, men også til dens slutning: ikke *ba*, men *bap* – og hér ikke nødvendigvis med gentagen stavelse (*ba(p)bap*).

Hvad angår ordets herkomst, er *baba*, *bap(bap)* formentlig – ligesom verbet *bavle* (og svensk *babbla*, norsk *babla*) – dannet på grundlag af småbørns pludren.⁸ Med lån af et hyppigt og let reproducerbart element herfra har man vel ment at have et udråbsord, som umiddelbart fanger småbørns opmærksomhed. At man i andre sammenhænge har dannet helt andre ord på samme grundlag (*bap* = bryst, sut; *ba'* = afføring), illustrerer kun, hvor flittigt forhåndenværende brokker bliver genbrugt inden for sprogets udvikling.

Nok dominerer *baba* som “fy-ord” i den nordlige halvdel af Jylland, men nogle meddelere (heriblandt °Torsted) anser det for et nyere ord. Og faktisk finder man i besvarelserne af spl. AØ 29 og i Jysk Ordbogs øvrige kilder en del synonymmer af formen *bav(-bav)*, *bavs*, *hu-(ha-)bav*, *u-bav* (normalt med stødmarkering på *v*’et, når optegnerne behersker lydskrift). Se kort 4. I adskillige tilfælde drejer det sig om ældre kilder⁹ eller om kilder med sikker viden om ældre dialekt¹⁰; dette gælder dog navnlig nord for Limfjorden og især formerne med (*h*)*u-* (evt. *hu-ha-*) som forled, hvorimod hovedparten af oplysninger fra Midtjylland og Salling er indkommet i besvarelserne af AØ 29 (og stort set mangler forled med (*h*)*u-*).

6 dog Skyum.Mors.I.279: “*ba*, *ba'ba*”.

7 if. Rietz.18: “*Babba* [åbenbart med førsteledstryk] = Låt bli! rör inte! ... Ett ord, hvarmed barn tillsägas att ej röra vid något förbjudet ... [jf.] *baba* (Kristiansen. Ordbog over gadesproget).” – I 2.udgaven VKrist.Gadespr. er ordet imidlertid gledet ud.

8 jf. ODS.II.18, SAOB.II.B4, NO.I.359.

9 fx Thy (°Lild), se note 3 eks. c; Vends (JM Jens.Vend.), se note 3 eks. b; Silkeborg (F.), se note 3 eks. h.

10 fx Thy (°Torsted) se note 3 eks. d.

Er der i virkeligheden tale om udråbsord af helt forskellig herkomst, afhængigt af om de starter med *(h)u*-? Måske; i hvert fald er det sådan, at *(h)u*-ordene (med et forled, der ifølge mange kilder er langvokalisk: *hu*-) også optræder med helt andre funktioner i samme egne af Nordøst-, Nordvest- og Midtøstjylland, nemlig som udtryk for forbavelse, skræk, væmmelse eller kuldegysen – hvad der ret beset ikke bør undre, da forleddet *hu(h)*, *hu(h)-ha* jo også i sig selv høres brugt sådan. Som signal for skræk, væmmelse mv. ser sammensætningen *(h)u-bav(s)* ud til at have betragtelig alder¹¹; så det må formodes, at dens spredte brug som “fy-ord” er noget sekundært, måske en funktionsudvidelse i stil med den ovennævnte for *av* – i tilfældet *(h)u-bav(s)* dog uden helt samme gennemslagskraft.

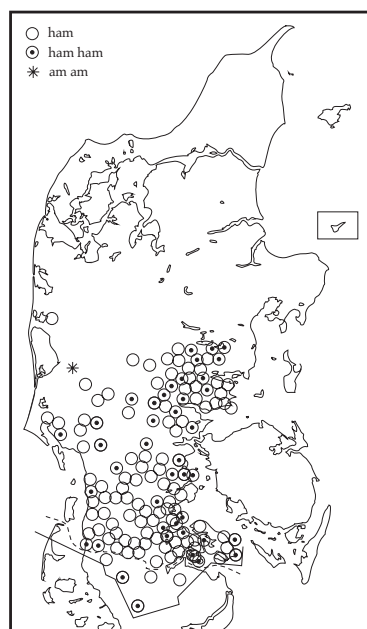
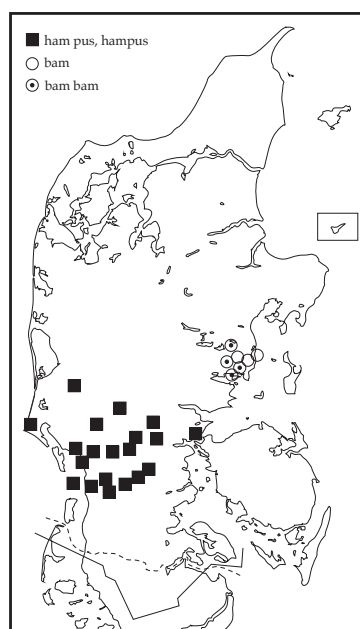
Tilbage bliver en række stort set midtjyske optegnelser uden forleddet *hu*- : *bavs* (i det nordlige Midtøstjylland og på Djursland evt. udvidet med et tryksvagt *ə*, og da med bortfald af stød). *Bavs(e)* savner oplagt forbindelse til de ovennævnte udråbsord for skræk og væmmelse, så måske er herkomsten en helt anden. I hvert fald citerer den svenske nationalordbog en henvisning hentet i en 1700-tals tysk-svensk ordbog til et daværende tysk udråbsord *bau*, brugt bebrejdende over for børn.¹² Vi er ikke i forhåndenværende nordtyske ordbøger stødt på et sådant ord, men der kan muligvis være tale om en nedertysk parallel til det yngre, ovenfor behandlede udråbsord *ba(p)ba(p)*, i så fald baseret på et plattysk *bawwern* (= bavle).¹³ *Bav* (uden forled, men evt. gentaget) kan altså meget vel være en sydfra indlånt forgænger til det hjemlige *baba*.

I Sydjylland dominerer endelig “fy-ordet” *ham* (ofte gentaget: *ham-ham*), og i Sønderjylland er dette ord enerådende i funktionen (jf. kort 5). På sønderjysk er det helt selvfølgelig at irettesætte et barn med udbrud som “*ham (ham)*; vil du bare blive fra mors kop!”. I øvrigt

11 1408 (Mors; Schade.75): “*hu bav!* ... hvormed man tilkendegiver en væmmelse el. afsky for noget”, 1746 (Ommers; KSkytte.EB.165: “*hubav og nej*, ti endelig stille med det!”, 1776 (Ommers; Bjerregaard.ca.1810): “*ubau!* et udråbsord ved tidende om en sørgelig begivenhed”.

12 SAOB.III.B521: “*bau* [betydning 2] (efter motsv. t[ysk] uttr. ... *Bau, bau*, = peka fingrer å et barn, förhålla thy, at thet skjämt ut sig [= at barnet har gjort noget forkert]”. Kilden er fra 1749.

13 Mensing.WB.I.192: “*bawwern* [= babbeln] Reinb. (18. Jh.)” – det er desværre ikke muligt at identificere denne 1700-tals kilde på grundlag af Mensings egne kilde- og stedsforkortelser.

Kort 5. JOs kilder med *ham* el.lign. = fy!Kort 6. JOs kilder med *hampus*, *bam* el.lign. = fy!

er *hamm* en mere dækkende skrivemåde, da mange kilder viser, at *m*'et udtales langt, og at ordet i det østsønderjyske tonalområde bærer accent 2 (sådan som oprindelige tostavellesord gør det); se eksempler på begge dele i note 3.

Ordet har været i brug i hvert fald siden 1700 (jf. note 3 eks. n), og det synes helt klart indlånt fra nedertysk.¹⁴ På dansk grund er det så siden blevet kombineret og sammenblandet på ny måder. I Sydvestjylland, det nordvestligste Sønderjylland og i en kile over til Kolding–Fredericia optræder det således hyppigt i kombinationen *ham pus*, *hampus* (se kort 6). Sidsteleddet er kælenavnet *pus*, brugt til og om til et lille barn i hele Jylland, men hernede altså også groet sammen med “fy-ordet” *hamm*, vel oprindelig i afdramatiserende øjemed. Øvre mod vest, syd for Århus, hvor *baba* if. kort 3 grænser direkte op til *hamm*-området, har hele 4 meddelere indberettet blandformen

¹⁴ jf. Mensing.II.590: “*ham(m)* = unterlass das! das darfst du nicht; besonders kindern gegenüber; oft verdoppelt”.

bam-bam, og endnu én støtter op med *bam* (se atter kort 6). Det lyder plausibelt nok, for sproghistorien vrimler med blandformer af den type.

Et dusin meddelere har i besvarelsen af spl. AØ 29 (bl.a.) anført udråbsordet *fy*, men det er i denne sammenhæng blot et lån fra rigssproget. Nogle få andre meddelere mener, at man afværger et lille barns adfærd med udbrud som *nej-nej*, *na-na* el.lign., men det virker ikke som indarbejdede sproglige udtryk i situationen. Ikke desto mindre fik *na-na*-oplysningerne flere medarbejdere på vores forskningscenter til at spidse øren: “ikke *na-na*, men har vi ikke hørt eller selv brugt udråbsordet *a-a!* (med to korte a-er) for at stoppe et geskæftigt barn?”. Svarene på spl. AØ 29 tyder ikke på, at *a-a* hører hjemme i jysk dialekt, men hvad så med købstadssprog (i Århus, Randers, Horsens)?

Lad os slutte denne artikel med en appel til vore læsere: Kender I “fy-ordet” *a-a!*, så skriv eller ring til os med den bedst mulige steds- og tidsfæstelse af ordet! Centrets post- og mail-adresse samt telefonnummer står på bagsiden af Ord & Sag.